

The Analysis on Compatibility of Efsad-E-Fel-Arz [Corrupt on Earth] and Moharebeh against Nuclear Terrorism

Seyed Mustafa Meshkat ^{*1}

1. .Ph.D. in Criminal Law and Criminology, Islamic Azad University, Qeshm Branch, Hormozgan, Iran.
* **Corresponding Author:** Email: mustafameshkat@yahoo.com

A B S T R A C T

Accessing or attempting to access nuclear material in order to carry out terrorist acts is the most important nightmare of the international community in the current century. The activists of the international law system aimed at counteracting nuclear terrorism in the form of the convention for the suppression of acts of nuclear terrorism in 2005. Thus, the recommendation to criminalize a certain set of actions and to draw up appropriate sanctions against them is a criminal strategy adopted in the face of nuclear terrorism. In this way, Iran, by not joining the convention, has not yet carried out an independent criminalization of nuclear terrorism; nevertheless, the national legislator, following an innovative action by using jurisprudential doctrines, clarifies the crime of Efsad-E-Fel-Arz [corrupt on

Publisher:

Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:

Original Research

DOI:

10.48300/JLR.2021.129109

Received:

4 May 2019

Accepted:

20 Jun 2019

Published:

22 May 2021

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

earth] in article 286 of the Islamic Penal Code 2013. Accordingly, it is found that the definition of the crime as a result crime, the ambiguity in the psychological pillar and not consisting of certain instances of nuclear terrorism is among the most important challenges facing nuclear terrorism. Thus, during this study, the intention was to take the pathology of compatibility of Efsad-E-Fel-Arz [corrupt on earth] and Moharebeh against nuclear terrorism and then the numbers of solutions were proposed.

Keywords: Nuclear Terrorism, Dispersal of Nuclear Material, Nuclear Sabotage, Terrorist Organization, Moharebeh and Efsad-E-Fel-Arz [Corrupt on Earth].

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions: Mustafa Meshkat.: Conceptualization, Methodology, Validation, Analysis, Investigation, Resources, Writing Original Draft, Writing, Review & Editing, supervision, Project Administration, Funding Acquisition.

Competing interests: The author declare that they have no competing interests.

Citation:

Meshkat, Mustafa. "The Analysis on Compatibility of Efsad-E-Fel-Arz [Corrupt on Earth] and Moharebeh against Nuclear Terrorism." *Journal of Legal Research* 20, no. 45 (May 22, 2021): 125-147.

جستاری بر هم‌پوشانی محاربه و افساد فی الارض در مواجهه با اعمال تروریسم هسته‌ای

سید مصطفی مشکات*^۱

۱. دانش‌آموخته مقطع دکترای تخصصی حقوق کیفری و جرم‌شناسی دانشگاه آزاد قشم، هرمزگان، ایران،
*نویسنده مسئول:

Email: Mustafamashkat@yahoo.com

چکیده:

دستیابی یا تلاش در مسیر دستیابی به مواد و وسایل هسته‌ای جهت انجام اعمال تروریستی مهم‌ترین کابوس جامعه جهانی را در سده جاری تشکیل می‌دهد. در این زمینه، کنشگران نظام حقوق بین‌الملل در جهت مقابله با تروریسم هسته‌ای طی انشای کنوانسیون سرکوب اعمال تروریسم هسته‌ای در سال ۲۰۰۵، جرم‌انگاری اعمال تروریستی یادشده را در دستور کار قرار دادند؛ اعمال تروریسم هسته‌ای از تهدید تا استفاده از مواد و وسایل انفجاری هسته‌ای را در ذیل قلمروی خود قرار می‌دهد. در راستای مقابله با اعمال یادشده، قانونگذار ایران هنوز جرم‌انگاری مستقلی را با عنوان تروریسم هسته‌ای انجام نداده است؛ با وجود این، عناوین محاربه و افساد فی الارض به جهت شباهت‌هایی که با اعمال تروریستی دارند، می‌توانند در قبال مرتکبان تروریسم هسته‌ای نیز به کار گرفته شوند؛ البته در راستای هم‌پوشانی اعمال تروریسم هسته‌ای با جرایم مذکور، چالش‌های مهمی نیز وجود دارد؛ در این خصوص، علاوه بر آنکه عناوین یادشده از ظرفیت جامعی برای پاسخگویی به تمام مصداق‌های تروریسم هسته‌ای برخوردار نیستند، دارای ابهام‌های

نوع مقاله:
پژوهشی

DOI:

10.48300/JLR.2021.129109

تاریخ دریافت:
۱۴ اردیبهشت ۱۳۹۸

تاریخ پذیرش:
۳۰ خرداد ۱۳۹۸

تاریخ انتشار:
۱ خرداد ۱۴۰۰

مؤسسه مطالعات
و پژوهش‌های حقوقی شهردانش

متعددی نیز می‌باشند که همین باعث شده است تا سیاست کیفری شفاف و بازدارنده‌ای در قبال تروریسم هسته‌ای شکل نگیرد. با این اوصاف، در طی جستار حاضر تلاش شد تا با مطالعه تحلیلی و آسیب‌شناسانه، کاستی‌ها و نارسایی‌های موجود در جرایم محاربه و افساد فی‌الارض در مواجهه با اعمال تروریسم هسته‌ای، احصاء و راهکارهایی نیز برای رفع آنها ارائه شوند.

کلیدواژه‌ها:

تروریسم هسته‌ای، انتشار مواد هسته‌ای، خرابکاری هسته‌ای، گروه تروریستی، محاربه و افساد فی‌الارض.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

مصطفی مشکات: مفهوم سازی، روش شناسی، اعتبار سنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن پیش نویس اصلی، نوشتن، بررسی و ویرایش، نظارت، مدیریت پروژه و جذب بودجه.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسنده، این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

مشکات، سید مصطفی «جستاری بر هم‌پوشانی محاربه و افساد فی‌الارض در مواجهه با اعمال تروریسم هسته‌ای». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۰، ش. ۴۵ (۱ خرداد، ۱۴۰۰): ۱۲۵-۱۴۷.

مقدمه

در سده اخیر، نگرانی روزافزونی نسبت به دستیابی تروریست‌ها به مواد و وسایل هسته‌ای جهت انجام عملیات تروریسم هسته‌ای^۱ در سطح جامعه جهانی شکل گرفته است.^۲ تروریسم هسته‌ای که در عداد مهم‌ترین جلوه‌های بزهکاری هسته‌ای^۳ قرار دارد، قلمروی مجرمانه وسیعی را در ذیل سیطره خود قرار می‌دهد و تمیز آن از سایر مظاهر مجرمانه به قصد و نیت مرتکب رفتار بزهکارانه برمی‌گردد. تروریسم هسته‌ای یعنی استفاده از قدرت تخریبگر انرژی هسته‌ای یا تهدید به استفاده از آن با قصد کشتار گروهی از انسان‌ها یا ایراد خسارت اساسی به اموال و یا آلیش و تخریب زیست‌محیطی گسترده. در راستای مقابله با تروریسم هسته‌ای، کنشگران سامانه حقوق بین‌الملل، برای اولین بار در سال ۲۰۰۵ به انشای یک سند بین‌المللی در جهت سرکوب اعمال تروریسم هسته‌ای مبادرت نمودند. در این زمینه، کنوانسیون سرکوب اعمال تروریسم هسته‌ای^۴ (از این بعد به اختصار، تروریسم هسته‌ای) به موازات تعیین مصداق‌های تروریسم هسته‌ای، جرم‌انگاری و ترسیم ضمانت‌اجراهای متناسب در قبال اعمال یادشده را در کانون توجه قرار دادند.

با این مراتب، قانونگذار ایران در راستای مقابله با تروریسم هسته‌ای هنوز جرم‌انگاری مستقلی را انجام نداده است؛ البته عناوین محاربه و افساد فی‌الارض به جهت شباهت‌هایی که با اعمال تروریستی دارند، می‌توانند در قبال اعمال تروریسم هسته‌ای به کار گرفته شوند. در این زمینه، اگرچه عنوان محاربه پیش از تصویب قانون مجازات اسلامی اخیر نیز از وصف بزهکارانه برخوردار بود اما جرم‌انگاری مستقل افساد فی‌الارض که در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ انجام شد، مسیر را برای مبارزه بهتر با اعمال تروریستی هموار ساخت؛ در این خصوص، مصداق‌های موجود در ماده قانونی یادشده از جمله پخش مواد خطرناک، خرابکاری و کشتن انسان‌ها در مقیاس گسترده چنان است که می‌تواند برخی از اعمال تروریسم هسته‌ای را نیز در ذیل سیطره خود قرار می‌دهد. افزون بر آن، امکان هم‌پوشانی محاربه با برخی از اشکال تروریسم هسته‌ای نیز وجود دارد؛ در این ارتباط، قانونگذار در طی ماده ۱۳ قانون مجازات قاچاق اسلحه و مهمات و دارندگان سلاح و مهمات غیرمجاز مصوب ۱۳۹۰، اختیار تسری کیفر حدی محاربه را در مواردی که اعمالی چون ساخت یا حمل و نگهداری مواد و اقلام رادیواکتیو به صورت عمده و انبوه صورت پذیرفته باشد، نیز به قاضی رسیدگی کننده اعطاء نموده است و از این منظر، استفاده از مجازات حدی محاربه را بدون توسل به سلاح و ایجاد رعب و هراس، اجازه داده است.

1. Nuclear Terrorism

2. R. P. Gale, and J. O. Armitage, "Are We Prepared for Nuclear Terrorism?," *New England Journal of Medicine* 13 (2018): 1253.

3. Nuclear Offences

4. International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism. To see this convention, refer to the following link: <https://treaties.un.org/doc/db/terrorism/english-18-15.pdf> (Last Accessed 2018-11-18).

پرسشی که اکنون فراروی مخاطب قرار می‌گیرد، آن است که با اتکاء به جرایم افساد فی الارض و محاربه می‌توان راهبرد کیفی مقتدری را در مواجهه با اعمال تروریسم هسته‌ای به‌وجود آورد؟ در این خصوص، گزاره‌ای که به‌عنوان فرضیه مطرح می‌شود، چنین است، ابهام‌ها و کاستی‌هایی که در مسیر هم‌پوشانی هریک از عناوین افساد فی الارض و محاربه با اعمال تروریسم هسته‌ای وجود دارد، باعث می‌شود تا نتوان با تکیه بر اعمال مجرمانه یادشده، راهبرد کیفی متناسب و مقتدری را در حوزه تروریسم مذکور، سازماندهی نمود.

با این همه، در طی جستار حاضر قصد و تلاش بر آن است تا در وهله اول، به تبیین و معرفی دامنه اعمال تروریسم هسته‌ای پرداخته شود و متعاقب بر آن، با واکاوی جرایم افساد فی الارض و محاربه به بررسی این موضوع مبادرت شود که چه کاستی‌ها و نارسایی‌هایی در راستای انطباق اعمال تروریسم هسته‌ای با جرایم یادشده وجود دارد.

بر این اساس، با الگوبرداری از ساختار ناظر بر یک پژوهش علمی و منسجم، ابتدا مفهوم‌شناسی در دستور کار قرار می‌گیرد؛ بدین ترتیب، تلاش می‌شود تا اعمال تروریسم هسته‌ای به شکل ساده و شفاف‌تری تبیین شوند.

۱- تعریف تروریسم هسته‌ای

برای شناخت بهتر تروریسم هسته‌ای، در وهله اول باید به تبیین تروریسم مبادرت گردد. در این باره گفته شده است، تروریسم عبارت است از ارتکاب عمدی اعمال خشونت‌بار یا تهدید به انجام آن با قصد ایراد ناامنی و بی‌نظمی.^۵ در مقام تبیین اهمیت بالای تروریسم، برخی از نویسندگان چنین اشعار داشته‌اند، چنانچه تروریسم به‌عنوان امراض بدنی در نظر گرفته شود، می‌تواند در قالب سرطان یا اختلال‌های روان‌پزشکی مورد تعریف قرار گیرد.^۶

در این زمینه، تروریسم هسته‌ای جدیدترین و خطرناک‌ترین جلوه از تروریسم به‌شمار می‌آید.^۷ در این خصوص، مطابق با کنوانسیون سرکوب اعمال تروریسم هسته‌ای، تروریسم هسته‌ای عبارت است از: «استفاده یا تلاش جهت تهدید به استفاده از مواد هسته‌ای به هر طریقی یا سایر مواد رادیواکتیو و یا یک وسیله، یا استفاده و یا خسارت به تجهیزات هسته‌ای به‌صورتی که منجر به انتشار یا باعث خطر انتشار مواد رادیواکتیو گردد چنانچه با قصد کشتن، خسارت اساسی به اموال، محیط زیست و یا اجبار شخصی به انجام خودداری از انجام کاری همراه باشد.»^۸

5. M. M. Krstić, "Tendency of Using Chemical, Biological, Radiological and Nuclear Weapons for Terrorist Purposes," *Vojnotehnički Glasnik* 2 (2017): 482.

6. Cenciarelli, Orlando, Sandro Mancinelli, Gian Marco Ludovici, and Leonardo Palombi. "Migration and Terrorism: A New Approach to Consider the Threat" *Cyber and Chemical, Biological, Radiological, Nuclear, Explosives Challenges* (2017): 277-287.

۷. کیوان غنی‌کله‌لو، تروریسم هسته‌ای (تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۸۸)، ۱۹.

8. O. Aytaç, and M. Kibaroglu, *Defence against Weapons of Mass Destruction Terrorism* (Ankara: IOS Press, 2009), 127.

اصطلاح تروریسم هسته‌ای برای طیف متنوعی از اعمال یعنی خرابکاری هسته‌ای فارغ از آنکه منجر به آزادسازی مواد رادیواکتیو شود یا خیر، استفاده از وسایل انتشار رادیواکتیویته و یا استفاده از یک وسیله حقیقی هسته‌ای (به‌وجود آوردن انفجار از طریق شکافت انرژی هسته‌ای) به‌کار می‌رود.^۹ با عنایت به آثار و تبعات منفی تروریسم هسته‌ای، از آن به‌عنوان یکی از مصداق‌های تروریسم زیست‌محیطی^{۱۰} نیز یاد شده است.^{۱۱}

در تروریسم هسته‌ای، مواد هسته‌ای، تسلیحات و یا تأسیسات هسته‌ای یا موضوع جرم و یا به‌عنوان وسیله جرم مدنظر قرار می‌گیرند.^{۱۲} متخصصان تروریسم هسته‌ای در تبیین سه نوع اصلی از این سنخ از تروریسم توافق حاصل نمودند. به این مناسبت، اقسام تروریسم هسته‌ای عبارتند از: الف) سازمان‌های تروریستی می‌توانند وسایل تابش اشعه را به خدمت گیرند و قربانیان بالقوه را در معرض اشعه قرار دهند. این نوع از تروریسم هسته‌ای، احتمالاً کمترین میزان خرابکاری را انعکاس می‌دهد؛

ب) حمله یا خرابکاری به هر صورتی نسبت به تأسیسات هسته‌ای؛ در این خصوص، با خرابکاری در تأسیسات برق هسته‌ای و تأسیسات ذخیره‌سازی سوخت مصرف‌شده می‌توان مقدار زیادی از اشعه را موردپراکنش قرار داد. این نوع از تروریسم هسته‌ای نیز می‌تواند موجب هزینه‌های بالای اقتصادی و اختلال در سطح وسیعی از اجتماع گردد؛

پ) انفجار یک وسیله هسته‌ای؛ این نوع از تروریسم هسته‌ای به‌عنوان وحشتناک‌ترین قسم آن، مورداحتساب قرار می‌گیرد.^{۱۳} با وجود این، درخصوص تروریسم هسته‌ای می‌توان تعریف پیش‌رو را موردتوصیه قرار داد، تروریسم هسته‌ای عبارت است از تلاش جهت دستیابی و سیل قرار دادن مواد و وسایل و تجهیزات هسته‌ای به‌منظور کشتار گروهی از انسان‌ها یا خسارت اساسی به اموال جمعی از اشخاص و یا آرایش و تخریب زیست‌محیطی در مقیاس وسیع.

تروریسم هسته‌ای چنان فاجعه‌آمیز به‌شمار می‌آید که ترسناک‌ترین آدم‌ها (تروریست‌ها) را با وحشتناک‌ترین سلاح‌ها (وسایل انفجاری هسته‌ای) در یک بستر جای می‌دهد.^{۱۴} به همین روی، برقراری امنیت هسته‌ای^{۱۵} به‌عنوان پاسخی درجهت مقابله با تروریسم هسته‌ای موردنظر کنشگران جهانی قرار گرفته است.^{۱۶}

9. R. Gregory and M.D.F Ciottone, et al., *Ciottone's Disaster Medicine* (Philadelphia: Elsevier Health Sciences, 2015), 153.

10. Environmental Terrorism

11. A. Alekseeva, et al., "Environmental Terrorism, Environmental Radicalism and Measures to Counteract Them," *Environmental Policy and Law* 1 (2017): 24.

۱۲. حسن عالی‌پور، «تروریسم هسته‌ای»، نشریه مطالعات راهبردی ۳۳ (۱۳۸۵)، ۵۷۹.

13. B. Volders, and T. Sauer, *Nuclear Terrorism: Countering the Threat* (Oxon: Routledge, 2016), 4-5.

14. R. Frost, *Nuclear Terrorism after 9/11* (New York: Routledge for the International Institute for Strategic Studies, 2005), 360.

15. Nuclear Security

16. M. A. Alkış, "Threat of Nuclear Terrorism: Towards an Effective Nuclear Security Regime," (Master's Thesis, Istanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 4.

۲- دامنه اعمال تروریسم هسته‌ای

بر اساس آنچه پیشتر نیز بدان اشاره اشاره گردید، جرم‌انگاری تروریسم هسته‌ای برای نخستین بار توسط کنوانسیون بین‌المللی سرکوب اعمال تروریسم هسته‌ای در سال ۲۰۰۵ صورت گرفت؛ بر این اساس، برای تبیین دامنه اعمال تروریسم هسته‌ای نیاز است تا مشخص شود که کنوانسیون یادشده چه اعمالی را در ذیل عنوان تروریسم هسته‌ای قرار داده است. در این خصوص، ماده ۲ کنوانسیون تروریسم هسته‌ای، قلمروی اعمال مذکور را به صورت ذیل موردتبیین قرار داده است:

الف) تصاحب غیرقانونی مواد و وسایل هسته‌ای^{۱۷}؛

ب) ساخت وسیله هسته‌ای^{۱۸}؛

پ) استفاده از مواد رادیواکتیو یا وسایل هسته‌ای و یا خسارت به تأسیسات هسته‌ای^{۱۹}؛

ت) تهدید مؤثر به استفاده از مواد رادیواکتیو یا وسایل هسته‌ای و یا خسارت به تأسیسات هسته‌ای^{۲۰}؛

ث) مطالبه غیرمجاز و عمدی مواد، وسایل و تأسیسات هسته‌ای از طریق تهدید کردن یا توسل به زور.^{۲۱}

با این مراتب، آنچه منجر به تحقق تروریسم هسته‌ای می‌گردد تنها ارتکاب عمدی رفتارهای یادشده نیست بلکه مرتکب باید اعمال مزبور را با توسل به قصد و نیت خاصی انجام دهد؛ بدین‌سان، طبق بند ۱ ماده ۲ از قسمت «ب» کنوانسیون تروریسم هسته‌ای، استفاده از مواد و وسایل هسته‌ای یا استفاده یا ایراد خسارت به تأسیسات هسته‌ای به صورتی که منجر به آزادسازی و یا خطر آزادسازی مواد رادیواکتیو گردد چنانچه با هریک از نیت‌های ذیل صورت گیرد باعث پیدایش تروریسم هسته‌ای می‌گردد:

«الف) با قصد ایجاد مرگ یا صدمات شدید بدنی؛

ب) با قصد ایجاد خسارت اساسی نسبت به اموال یا محیط زیست؛

پ) با قصد مجبورسازی یک شخص حقیقی یا حقوقی، سازمان‌های بین‌المللی یا یک دولت جهت انجام امری یا خودداری از انجام آن.»^{۲۲}

با وجود این، در خصوص تصاحب غیرقانونی مواد و وسایل هسته‌ای و همچنین ساخت وسیله هسته‌ای، تنها تحقق هریک از نیت‌های موجود در بندهای «الف» و «ب» به شرح بالا موردتصریح

17. Possesses Radioactive Material or a Device

18. Makes a Radioactive Device

19. Uses in any way radioactive material or a device, or uses or damages a nuclear facility.

20. Threaten [under circumstances which indicate the credibility of the threat] to use in any way radioactive material or a device, or uses or damages a nuclear facility.

21. Demands unlawfully and intentionally radioactive material, a device or a nuclear facility by or by use of force.

22. “(i) With the intent to cause death or serious bodily injury; or (ii) With the intent to cause substantial damage to property or to the environment; or (iii) With the intent to compel a natural or legal person, an international organization or a State to do or refrain from doing an act.”

نویسندگان کنوانسیون تروریسم هسته‌ای قرار گرفته است؛ بنابراین برای چنین اعمالی، قصد مجبورسازی یک شخص حقیقی یا حقوقی به شرح موجود در بند «پ» مورد اشاره واقع نشده است. در ضمن باید متذکر شد، مطابق با ماده ۵ کنوانسیون تروریسم هسته‌ای، تنها جرم‌انگاری جهت مقابله با تروریسم هسته‌ای در کانون توجه قرار نگرفته بلکه ترسیم مجازات‌های مناسب^{۲۳} آن هم به صورتی که با ماهیت تخریبی این جرایم سازگار باشد، مورد التفات قرار گرفته است. پس از شناختی که راجع به مصداق‌های تروریسم هسته‌ای به دست آمد، حال نوبت آن فرارسیده است تا به بررسی این موضوع مبادرت شود که اعمال یادشده منطبق بر عناوین محاربه و افساد فی الارض قرار می‌گیرند یا خیر؟

۳- انطباق تروریسم هسته‌ای با عناوین افساد فی الارض و محاربه

همان‌طور که پیشتر نیز بدان اشاره شد، عنوان تروریسم هسته‌ای جایگاهی را در سیاهه جرایم موجود در نظام کیفری ملی به خود اختصاص نداده است. با وجود این، جرایم محاربه و افساد فی الارض به عنوان اعمال بزهکارانه‌ای به شمار می‌آیند که می‌توانند در قبال اعمال تروریستی مؤثر واقع شوند. به همین منظور، طی فراز حاضر تلاش بر آن است تا به بررسی و واکاوی هم‌پوشانی اعمال تروریسم هسته‌ای با هریک از جرایم یادشده مبادرت شود. بر این اساس، ابتدا از بررسی جرم افساد فی الارض به شرح موجود در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی شروع می‌شود.

۳-۱- افساد فی الارض

برای تمرکز و بررسی بیشتر نسبت به آسیب‌های احتمالی ناظر بر انطباق اعمال تروریسم هسته‌ای با افساد فی الارض، ابتدا جرم تام و سپس، شروع به ارتکاب جرم یادشده مورد کنکاش قرار می‌گیرد.

۳-۱-۱- جرم تام

افساد فی الارض در عداد اصطلاح‌های فقهی به شمار می‌آید که پس از انقلاب به موجب اصل چهارم قانون اساسی وارد ادبیات کیفری ایران شد.^{۲۴} در اصطلاح فقهی و حقوقی، تعریف مستقلاً از افساد فی الارض وجود ندارد و بعضاً مصداق‌هایی از آن بیان شده است.^{۲۵} عنوان پیش‌گفته، در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ جایگاه مستقلاً پیدا نمود و از سیطره

23. Appropriate Penalties

۲۴. محمدحسن حائری و دیگران، «نگرشی نو در رابطه جرم سیاسی با مفاهیم محاربه افساد فی الارض و بغی در فقه و حقوق موضوعی»، نشریه آموزه‌های حقوق کیفری ۳ (۱۳۹۱)، ۵۱.

۲۵. محمد ابراهیمی ورکیانی و مریم شاپوری، «بررسی محاربه و افساد فی الارض با محوریت آرای امام خمینی (س)»، پژوهشنامه متین ۶۵ (۱۳۹۳)، ۱۱.

اعمال محاربه خارج گردید.^{۲۶}

با فرض قانونی استقلال افساد فی الارض از محاربه باید اذعان نمود^{۲۷}، افساد فی الارض نه تنها می‌تواند پاسخگوی تمام اعمال تروریستی قرار گیرد بلکه در قلمروهای نوین دیگر نیز می‌تواند مؤثر باشد^{۲۸}؛ زیرا مفسد اعم از عناوینی چون محارب است.^{۲۹} افساد فی الارض ارتکاب آگاهانه و عمدی هرگونه رفتاری است که به منظور برهم زدن امنیت و سلامت نظام جامعه اسلامی صورت می‌پذیرد.^{۳۰} بر این اساس، افساد فی الارض تنها منصرف به تجاوز، قتل و غارت آشکار، مشهور و گسترده در میان مردم نمی‌گردد بلکه حتی تجاوز به حقوق یک فرد نیز چنانچه به گونه‌ای باشد که موجب اختلال در امنیت محل باشد، مصداق فساد در زمین خواهد بود.^{۳۱} آنچه در رهیافت مزبور نسبت به مفهوم افساد فی الارض مهم جلوه می‌نماید، آن است که افساد فی الارض تنها اعمال خاصی را در ذیل قلمروی خود قرار نمی‌دهد بلکه ارتکاب هر نوع رفتاری ولو اعمال خرابکارانه هسته‌ای که در مقیاس وسیعی ارتکاب می‌یابند و تجاوز به حقوق مردم را در پی دارند هم می‌تواند در ذیل سیطره آن قرار گیرند. در حال حاضر، رکن قانونی بزه افساد فی الارض را ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی تشکیل می‌دهد.^{۳۲} بنا به ماده مرقوم: «هر کس به طور گسترده، مرتکب جنایت علیه تمامیت جسمانی افراد، جرایم علیه امنیت داخلی یا خارجی کشور، نشر اکاذیب، اختلال در نظام اقتصادی کشور، احراق و تخریب، پخش مواد سمی و میکروبی و خطرناک یا دایر کردن مراکز فساد و فحشا یا معاونت در آنها گردد به گونه‌ای که موجب اختلال شدید در نظم عمومی کشور، ناامنی یا ورود خسارت عمده به تمامیت جسمانی افراد یا اموال عمومی و خصوصی، یا سبب اشاعه فساد یا فحشا در حد وسیع گردد مفسد فی الارض محسوب و به اعدام محکوم می‌گردد.

تبصره - هرگاه دادگاه از مجموع ادله و شواهد قصد اختلال گسترده در نظم عمومی، ایجاد ناامنی، ایراد خسارت عمده و یا اشاعه فساد یا فحشا در حد وسیع و یا علم به مؤثر بودن اقدامات انجام شده را احراز نکند و جرم ارتكابی مشمول مجازات قانونی دیگری نباشد، باتوجه به میزان نتایج زیان بار جرم، مرتکب به حبس تعزیری درجه پنجم یا شش محکوم می‌شود.»

۲۶. محمد رضا رهبرپور و حسین نورمحمدی، «چالش‌های حقوقی - قضایی جرم افساد فی الارض در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲»، نشریه پژوهش حقوق کیفری ۲۲ (۱۳۹۷)، ۲۰۶.

۲۷. هوشنگ شامبیانی، حقوق جزای اختصاصی، جرایم علیه اشخاص (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۳)، ۱۲۸.

۲۸. محمد هادی نبوی، جرم‌اندازی تروریسم از منظر آموزه‌های فقه جعفری و حنفی (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۴)، ۲۱۲.

۲۹. سید محمد حسن مرعشی، «افساد فی الارض از دیدگاه قرآن و روایات و عقل»، مجله حقوقی دادگستری ۲ (۱۳۷۰)، ۵۱.

۳۰. ابراهیمی و ورکبانی و شاپوری، پیشین، ۱۲.

۳۱. سید محمود هاشمی شاهرودی، بایسته‌های فقه جزا (تهران: نشر میزان، ۱۳۷۸)، ۲۴۱.

۳۲. آرش نافیان دهکردی، «بررسی انتقادی سیاست جنایی تقنینی افساد فی الارض»، فصلنامه الکترونیکی پژوهش‌های حقوقی قانون‌یاز ۲ (۱۳۹۷)، ۳۶۱.

با احتساب تعریف موسعی که در خصوص افساد فی الارض به کار رفته است^{۳۳}، می‌توان پاره‌ای از اعمال جرم تروریسم هسته‌ای را نیز در قالب ماده قانونی یادشده قرار داد؛ بنابراین پخش مواد هسته‌ای، احراق و خرابکاری در وسایل و تأسیسات هسته‌ای و ایراد جنایت عضو یا نفس از طریق استفاده از قدرت تخریبگر انرژی هسته‌ای که به‌طور گسترده ارتکاب یافته باشد، چنانچه منجر به نتیجه منظور در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی گردد، به‌عنوان افساد فی الارض موردنظر قرار می‌گیرد. با وجود این، مقید تعریف نمودن جرم موضوع ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی نمی‌تواند راهبردی بازدارنده در قبال تروریسم هسته‌ای به حساب آید؛ زیرا آثار و پیامدهای تروریسم هسته‌ای از چنان درجه خطرناکی برخوردار است که نیاز می‌باشد در مسیر مقابله با آن، برخورد کیفی به‌صورت محکم و فارغ از هرگونه قیدوبندی موردنظر واقع شود. بدین‌سان، همین که قصد و نیت مرتکب مبنی بر ارتکاب اعمال تروریسم هسته‌ای به منصفه تحقق رسید ولو آنکه خسارت جانی و مالی نیز به‌وقوع نپیوندد، برای تحقق اعمال تروریستی کفایت می‌کند.

نویسندگان کنوانسیون تروریسم هسته‌ای در تحقق اعمال تروریسم هسته‌ای، نتیجه‌محوری را به شکل موجود در جرم افساد فی الارض در نظر نگرفته بلکه تنها آزادسازی و یا خطر آزادسازی مواد رادیواکتیو را به‌عنوان نتیجه اعمال یادشده الزامی اعلام نموده‌اند. البته مقید تعریف نمودن جرم افساد فی الارض با فتاوی برخی از فقهاء همچون امام خمینی نیز در تنافی است. ایشان بر این اعتقاد هستند که اقدام به هر عملی چنانچه با قصد به فساد کشاندن گسترده جامعه اسلامی صورت پذیرد ولو آکه در عمل چنین نتیجه‌ای محقق نگردد منجر به تشکیل فساد فی الارض می‌گردد.^{۳۴} در واقع، مطابق با نظر ایشان، قصد و نیت مرتکب مهم جلوه می‌کند ولو آنکه از ارتکاب اعمالی که با قصد فساد و تباهی گسترده جامعه اسلامی انجام شده باشد، نتیجه‌ای نیز پدید نیامده باشد.

بر این اساس، اینکه قانونگذار اجرای حد افساد فی الارض را منوط به ایجاد اخلال شدید در نظم عمومی کشور، ناامنی یا ورود خسارت عمده به تمامیت جسمانی افراد یا اموال عمومی و خصوصی، یا سبب اشاعه فساد یا فحشا در حد وسیع نموده است، نمی‌تواند بسیاری از اعمال تروریسم هسته‌ای را که به نتایج منظور منتج نشده است، در ذیل قلمروی خود قرار دهد. این در صورتی است که در حوزه مقابله با تروریسم هسته‌ای نزدیک به صواب آن است که جرم منظور به شکل مطلق موردتعریف قرار گیرد؛ بر این اساس، همین که اعمال تروریسم هسته‌ای با قصد و نیت کشتن گروهی از انسان‌ها یا خسارت اساسی به اموال و یا محیط زیست صورت پذیرد و موجب آزادسازی مواد رادیواکتیو یا خطر آزادسازی آن را در پی داشته باشد ولو آنکه منجر به کشتن افراد یا خسارت مالی زیست‌محیطی و مالی نیز نگردد، موجبات تشکیل تروریسم هسته‌ای و پاسخ کیفی به آن را فراهم می‌آورد.

درحقیقت، اعمال تروریسم هسته‌ای از چنان درجه‌ای از خطرناکی برخوردار هستند که ارتکاب

۳۳. محسن برهانی، «افساد فی الارض؛ ابهام مفهومی، مفاسد عملی (تحلیل حقوقی ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی)»، نشریه مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی ۲ و ۳ (۱۳۹۴)، ۱۹.

۳۴. حسینیعی بای، «افساد فی الارض چیست، مفسد فی الارض کیست؟»، نشریه حقوق اسلامی ۹ (۱۳۸۵)، ۴۲.

آنها ولو آنکه منتج به نتیجه‌ای نیز نشود، موجبات سلب نظم و امنیت جامعه را پدید می‌آورد؛ این رعب و وحشت عمومی نیز به‌خاطر قدرت تخریبگر انرژی هسته‌ای می‌باشد.

فارغ از مقید تعریف‌انگاری جرم افساد فی الارض، قلمروی گسترده‌ای که برای جرم افساد فی الارض به‌شرح موجود در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی تعریف شده است، هنوز برخی از اعمال مقدماتی تروریسم هسته‌ای یعنی تهدید و مطالبه غیرمجاز مواد و وسایل هسته‌ای توأم با زور و عنف را دربر نمی‌گیرد؛ چراکه اعمال یادشده در زمره جرایم موجود در صدر ماده قانونی یادشده قرار نگرفتند. این اعمال که به‌عنوان اعمال مقدماتی تروریستی به‌شمار می‌آیند، در ذیل سیطره اعمال تروریسم هسته‌ای موردشناسایی قرار گرفته‌اند. در واقع، قدرت تخریبی انرژی هسته‌ای تا اندازه‌ای است که برای مقابله با فعالیت‌های تروریسم هسته‌ای، ضرورت دیده شده است تا اعمال مقدماتی یادشده نیز در ذیل عنوان اعمال تروریستی قرار گیرند. بدین‌صورت، مطابق با ماده ۲ کنوانسیون تروریسم هسته‌ای، در این‌گونه از موارد، قصد و نیت مرتکب موردلحاظ قرار گرفته است؛ چنانچه قصد و نیت مرتکب از ارتکاب اعمال منظور، کشتن گروهی از انسان‌ها، خسارات اساسی به اموال یا محیط زیست باشد، چنین اعمالی در زمره مصداق‌های تروریسم هسته‌ای قرار می‌گیرند.

با این مراتب، اگر قرار بر آن است تا عنوان افساد فی الارض متوجه تمام اعمالی باشد که تلاش در جهت برهم زدن نظم و یا با قصد به فساد کشاندن گسترده جامعه اسلامی صورت می‌پذیرد^{۳۵}، نیاز است تا اعمال تروریسم هسته‌ای از مطالبه غیرمجاز و تهدید به استفاده از مواد وسایل هسته‌ای گرفته تا استفاده از وسایل انفجاری هسته‌ای که در همه آنها خطر کشتن گروهی از انسان‌ها یا خسارات اساسی به اموال و محیط زیست وجود دارد در ذیل عنوان افساد فی الارض قرار گیرند. این موضوع نیز منوط به تصریح قانونگذار به موارد یادشده است زیرا در مقطع کنونی، شیوه انشای ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی به‌گونه‌ای است که اعمال مقدماتی تروریستی به‌شرح پیش‌گفته را در ذیل دامنه خود قرار نمی‌دهد. این مسئله به‌عنوان یکی از مهم‌ترین چالش‌های فراروی انطباق اعمال تروریسم هسته‌ای با افساد فی الارض به‌شمار می‌آید.

با عنایت به ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی، جرم افساد فی الارض به‌عنوان یک بزه عمدی تعریف شده است؛ بنابراین مرتکب، افزون بر عمد در ارتکاب فعل باید قصد اخلال گسترده یا علم به مؤثر بودن اقدام‌های انجام‌شده را هم داشته باشد. با وجود این، قانونگذار تعیین ننموده است که منظور از عبارت «به‌طور گسترده» چیست؛ بدین‌شکل، مشخص نیست که در چه ابعاد و مقیاسی، اعمال مرتکب وصف گسترده را به خود می‌گیرد. این در صورتی است که برای انشای مقررات کیفری، ضروری است تا متون قانونی به شکل صریح و دقیق موردانشاء قرار گیرند حال آنکه استفاده از واژه‌ها و عبارت‌های ابهام‌آمیز نمی‌تواند تضمین‌کننده حقوق جامعه به‌شمار آید. در این ارتباط همچنین گفته شده است، رسالت انشای شفاف قوانین کیفری به‌خصوص در مواردی که با کیفر سنگینی چون اعدام

۳۵. ایرج گلدوزیان و ابوالفضل احمدزاده، «بررسی تعریف جرم محاربه و افساد فی الارض در فقه و حقوق با رویکردی به لایحه پیشنهادی قانون مجازات اسلامی»، نشریه مطالعات حقوق خصوصی ۱ (۱۳۸۸)، ۲۸۸.

مواجه هستیم، از بار مضاعفی نیز برخوردار می‌گردد.^{۳۶}

اعمال تروریسم هسته‌ای نیز به‌عنوان جرم عمدی در ماده ۲ کنوانسیون تروریسم هسته‌ای مورد تصریح قرار گرفته‌اند، اما تفاوت آن با جرم افساد فی‌الارض، صراحت و شفافیتی است که در تبیین قصد مرتکب صورت پذیرفته است؛ بنابراین به‌جای استفاده از عبارت مبهم به‌طور گسترده از قصد کشتن گروهی از انسان‌ها، خسارت اساسی به اموال و محیط زیست و غیره بحث به‌میان آمده است. به هر روی، از آنجاکه اعمال تروریسم هسته‌ای به‌لحاظ ماهیت قدرت تخریبگر انرژی هسته‌ای در مقیاس وسیعی ارتکاب می‌یابند بنابراین می‌توان قصد اخلاص گسترده را در چنین اعمالی فرض قرار داد.

از طرفی، از آنجاکه گروه‌ها و سازمان‌ها به‌عنوان مرتکبان بالقوه اعمال تروریسم هسته‌ای شناخته می‌شوند، امکان تسری حد افساد فی‌الارض بر ایشان متصور نمی‌باشد؛ چراکه کیفرهای حدی تنها بر افراد بار می‌شود نه اشخاص حقوقی. به‌عبارتی روشن‌تر، اشخاص حقوقی اصلاً نمی‌توانند به‌عنوان مرتکب جرایم دارای مجازات‌های حدی از جمله افساد فی‌الارض قرار گیرند تا به کیفرهای موجود در ماده ۲۰ قانون مجازات اسلامی محکوم شوند.^{۳۷} بنابراین نیاز است تا در این حوزه تأملی اندیشیده شود. راهکاری که در این خصوص توصیه می‌شود، آن است که قانونگذار همان‌طور که در تبصره ذیل ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی، مجازات اعمال ارتكابی با فرض عدم تشکیل جرم حدی افساد فی‌الارض توسط اشخاص حقیقی را ذکر نموده است، در ارتباط با اشخاص حقوقی نیز مقرر دارد که در صورت ارتکاب جرم از ناحیه ایشان، متناسب با درجه خطر اعمال ارتكابی، یکی از مجازات‌های موجود در ماده ۲۰ قانون مجازات اسلامی^{۳۸} مورد حکم قرار می‌گیرد.

۳۶. حسین میرمحمد صادقی، جرایم علیه امنیت و آسایش عمومی (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۵)، ۶۴.

۳۷. در این ارتباط، ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی اشعار می‌دارد: «در مسئولیت کیفری اصل بر مسئولیت شخص حقیقی است و شخص حقوقی در صورتی دارای مسئولیت کیفری است که نماینده قانونی شخص حقوقی به نام یا در راستای منافع آن مرتکب جرمی شود. مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی مانع مسئولیت اشخاص حقیقی مرتکب جرم نیست.»

۳۸. وفق ماده مزبور: «در صورتی که شخص حقوقی بر اساس ماده (۱۴۳) این قانون مسئول شناخته شود، با توجه به شدت جرم ارتكابی و نتایج زیان‌بار آن به یک تا دو مورد از موارد زیر محکوم می‌شود، این امر مانع از مجازات شخص حقیقی نیست:

الف - انحلال شخص حقوقی؛

ب - مصادره کل اموال؛

پ - ممنوعیت از یک یا چند فعالیت شغلی یا اجتماعی به‌طور دائم یا حداکثر برای مدت پنج سال؛

ت - ممنوعیت از دعوت عمومی برای افزایش سرمایه به‌طور دائم یا حداکثر برای مدت پنج سال؛

ث - ممنوعیت از اصدار برخی از اسناد تجاری حداکثر برای مدت پنج سال؛

ج - جزای نقدی؛

چ - انتشار حکم محکومیت به‌وسیله رسانه‌ها.»

۳-۱-۲- شروع به جرم

قانونگذار در ماده ۱۲۲ قانون مجازات اسلامی اقدام به تبیین عنوان مجرمانه شروع به ارتکاب جرم نموده است. در این زمینه، ماده مرقوم چنین اشعار نموده است: «هرکس قصد ارتکاب جرمی کرده و شروع به اجرای آن نماید، لکن به واسطه عامل خارج از اراده او قصدش معلق بماند، به شرح زیر مجازات می‌شود:

الف - در جرایمی که مجازات قانونی آنها سلب حیات، حبس دائم یا حبس تعزیری درجه یک تا سه است به حبس تعزیری درجه چهار؛

ب - در جرایمی که مجازات قانونی آنها قطع عضو یا حبس تعزیری درجه چهار است به حبس تعزیری درجه پنج؛

پ - در جرایمی که مجازات قانونی آنها شلاق حدّی یا حبس تعزیری درجه پنج است به حبس تعزیری یا شلاق یا جزای نقدی درجه شش.

تبصره - هرگاه رفتار ارتكابی، ارتباط مستقیم با ارتكاب جرم داشته، لکن به جهات مادی که مرتکب از آنها بی‌اطلاع بوده وقوع جرم غیرممکن باشد، اقدام انجام‌شده در حکم شروع به جرم است.»
با عنایت به بند «الف» ماده ۱۲۲ قانون مجازات اسلامی، شروع به جرم افساد فی الارض مشمول جرم‌انگاری قرار گرفته است و مجازات آن نیز برابر با حبس تعزیری درجه چهار^{۳۹} مقرر شده است؛ بدین‌سان باید بررسی نمود تا مشخص شود که شروع به جرم افساد فی الارض چه اعمالی را در ذیل قلمروی خود قرار می‌دهد.

با عنایت به ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی، هرکس به‌طور گسترده شروع به جنایت علیه تمامیت جسمانی افراد، جرایم علیه امنیت داخلی یا خارجی کشور، نشر اکاذیب، اختلال در نظام اقتصادی کشور، احراق، تخریب، پخش مواد سمّی و میکروبی و خطرناک یا دایر کردن مراکز فساد و فحشاء نماید به‌گونه‌ای که موجب اختلال شدید در نظم عمومی، ناامنی یا ورود خسارت عمده به تمامیت جسمانی افراد یا اموال عمومی و خصوصی یا سبب اشاعه فساد یا فحشاء در حد وسیع گردد به‌عنوان شروع به افساد فی الارض مشمول مجازات کیفر تعزیری درجه چهار قرار می‌گیرد.

با مشاهده اعمال داخل در شروع به جرم افساد فی الارض باید ادعان نمود، باز هم نمی‌توان اعمالی چون تهدید به استفاده از مواد و وسایل هسته‌ای، تحصیل غیرمجاز مواد و وسایل یادشده را با قصد انجام اعمال تروریستی به‌عنوان مصداق‌های شروع به جرم افساد فی الارض مدنظر قرار داد؛ زیرا اعمال یادشده به‌عنوان اعمال مقدماتی ارتکاب تروریسم هسته‌ای به‌شمار می‌آیند و در سیطره شروع به انجام رفتارهای مادی موجود در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی قرار نمی‌گیرند. در این راستا، ماده ۱۲۳ قانون مجازات اسلامی مقرر می‌دارد: «مجرد قصد ارتکاب جرم و یا عملیات و اقداماتی که فقط مقدمه جرم است و ارتباط مستقیم با وقوع جرم ندارد، شروع به جرم نیست و از این حیث قابل مجازات نمی‌باشد.»

۳۹. طبق ماده ۱۹ قانون مجازات اسلامی، حبس تعزیری درجه چهار برابر با حبس بیش از پنج تا ده سال.

بعد از بررسی و واکاوی هم‌پوشانی اعمال تروریسم هسته‌ای با افساد فی‌الارض، نوبت آن رسیده است تا مشخص شود که در چه مواردی امکان انطباق اعمال تروریستی یادشده با محاربه وجود دارد.

۳-۲- محاربه

برای بررسی هم‌پوشانی محاربه با اعمال تروریسم هسته‌ای، ابتدا جرم تام و سپس شروع به ارتکاب جرم محاربه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳-۲-۱- جرم تام

محاربه در زمره اصطلاح‌های فقهی می‌باشد که به‌عنوان یکی از جرایم شدید علیه نظم و امنیت اجتماعی در قانون مجازات اسلامی مورد تصریح قرار گرفته است^{۴۰}؛ محاربه در زمره جرایم سنگین به‌شمار می‌آید که از کیفر سنگینی نیز برخوردار است.^{۴۱} موضوع جرم محاربه امنیت کشور است.^{۴۲} به همین منظور، محاربه در زمره جرایمی به‌شمار می‌آید که عناوین ترور و تروریسم بر آن قابل اطلاق است.^{۴۳}

منظور از محارب هر کسی است که سلاح خود را برهنه نماید و مردم را بترساند، چه در خشکی باشد و چه در دریا یا در بیابان و یا در صحرا.^{۴۴} بنابراین کسی که برای ترساندن مردم به روی آنها سلاح می‌کشد، مشمول حد محاربه قرار می‌گیرد.^{۴۵} بنا به تعریف دیگر، برهنه کردن سلاح برای ترساندن مردم در شهر و جز آن، محاربه نامیده می‌شود.^{۴۶} البته شهید ثانی معتقد است که اگرچه برهنه کردن سلاح به‌خاطر تأسی از روایات ذکر شده اما بهتر آن است که قید مذکور حذف شود.^{۴۷} قانونگذار با تأسی از تعریف فقهی محاربه در ماده ۲۷۹ قانون مجازات اسلامی چنین مقرّر داشته است: «محاربه عبارت از کشیدن سلاح به قصد جان، مال یا ناموس مردم یا ارباب آنهاست، به‌نحوی که موجب ناامنی در محیط گردد. هرگاه کسی با انگیزه شخصی به سوی یک یا چند شخص خاص سلاح بکشد و عمل او جنبه عمومی نداشته باشد و نیز کسی که به روی مردم سلاح بکشد، ولی در اثر ناتوانی موجب سلب امنیت نشود، محارب محسوب نمی‌شود.»

۴۰. جمال رضایی، «بررسی مبانی فقهی محاربه و حد آن» فصلنامه دین‌پژوهی ۲ (۱۳۹۸)، ۶۶.
۴۱. احسان مرادزاده، نظرات غیرمشهور در جرایم حدی و تطبیق آن با قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ (تهران: انتشارات جنگل، جاودانه، ۱۳۹۴)، ۱۶۰.
۴۲. حسن پوربافرانی، «تحلیل جرم محاربه»، نشریه پژوهش فقه و حقوق اسلامی ۴ (۱۳۹۱)، ۶۸.
۴۳. محمدرضا حاتمی، «تروریسم از دیدگاه اسلام»، فصلنامه تحقیقات سیاسی و بین‌المللی ۶ (۱۳۹۰)، ۳۷.
۴۴. ابوجعفر شیخ‌طوسی، المبسوط (تهران: المکتبه المرتضویه الاحیاء الآثار الجعفریه، ۱۳۸۷)، ۴۷.
۴۵. سید ابوالقاسم خوبی، مبانی تکمله المنهاج، ترجمه علیرضا سعید (تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۳)، ۱۴۵.
۴۶. شمس‌الدین محمدبن مکی بن احمد عاملی، لمعه دوره فقه امامیه، ترجمه علیرضا فیض و علی مهذب (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳)، ۲۶۰.
۴۷. زین‌الدین بن علی بن احمد عاملی جعی، شرح‌اللمعه، ترجمه و تبیین علیرضا شیروانی (قم: انتشارات دارالعلم، ۱۳۷۶)، ۲۳۴.

بر این اساس، دو شرط قصد اخافه و به‌کارگیری سلاح برای تحقق محاربه الزامی در نظر گرفته شده است.^{۴۸} البته به‌کارگیری سلاح از طریق کشیدن سلاح شرط است.^{۴۹} به‌دیگر سخن، برای تحقق محاربه، رفتار محارب باید موجب رعب، وحشت و سلب امنیت شود؛ از این حیث، جرم مذکور به‌عنوان یک جرم مقید در نظر گرفته شده است.^{۵۰}

با احتساب تعریف فقهی حقوقی محاربه تنها فرضی که طی آن اعمال تروریسم هسته‌ای با جرم مزبور انطباق پیدا می‌کنند، استفاده از وسایل انفجاری هسته‌ای است؛ بدین‌سان، با عنایت به اطلاق عنوان سلاح در محاربه می‌توان، وسایل انفجاری هسته‌ای را نیز در ذیل قلمروی آن قرار داد. در این خصوص بیان شده است، آنچه در تعریف قانونی سلاح مدنظر قرار می‌گیرد، منظور عرف از واژه مزبور است. به این مناسبت، سلاح شامل سلاح گرم و سرد به‌صورت توأمان می‌باشد.^{۵۱} در ضمن، از منظر فقهی نیز گفته شده است که برای تحقق محاربه، تنها وجود سلاح حربی شرط نمی‌باشد بلکه هر آنچه موجب ترساندن مردم شود ولو آنکه سنگ و یا چوب باشد نیز کفایت می‌کند.^{۵۲} در این راستا، اداره حقوقی قوه قضائیه در نظریه شماره ۱۳۹۳/۰۹/۱۷-۷/۹۳/۲۲۱۸ مرقوم داشته است، هر چیزی که در عرف به‌عنوان وسیله تهدیدآمیز علیه جان به‌شمار آید، سلاح محسوب می‌شود که تشخیص مصداق آن با قاضی رسیدگی‌کننده است.^{۵۳}

بر این اساس، آن دسته از افرادی که با توسل به وسایل انفجاری هسته‌ای، قصد جان، مال یا ناموس مردم یا ارباب آنها را داشته باشند، چنانچه موجب ناامنی در محیط گردند، به‌عنوان محارب شناخته شده و مشمول کیفر حدی قرار می‌گیرند.

با این همه، چالشی که در اینجا مطرح می‌شود، آن است که وسایل انفجاری هسته‌ای باید به‌عنوان یک سلاح روی مردم کشیده شوند تا در اثنای این تجرید سلاح، مردم مورد رعب و وحشت قرار گیرند؛ بدین ترتیب، در مواردی که مرتکب به‌طور مخفیانه با توسل به وسایل انفجاری هسته‌ای قصد کشتن یا ایراد خسارت اساسی به اموال و یا محیط زیست را داشته باشد، نمی‌تواند مشمول عنوان محارب قرار گیرد؛ زیرا عمل نامبرده به شکلی صورت نپذیرفته است که مردم با مشاهده آن دچار رعب و هراس شده و به‌دنبال آن ناامنی در محیط ایجاد شود.

۴۸. مصطفی محقق داماد و شیما تقی‌زاده قوژدی، «ترور و رابطه آن با محاربه با نگاهی به آراء و نظرات امام خمینی (ره)»، فصلنامه الهیات آزاد ۸ (۱۳۸۸)، ۸۲.

۴۹. محمد مصدق، «بررسی جرم بغی و افساد فی الارض از منظر قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ با رویکرد کاربردی»، نشریه دادرسی ۱۲۵ (۱۳۹۶)، ۵.

۵۰. محمدرضا کیخا و دیگران، «بررسی موازین جرم تروریسم در اسناد بین‌المللی و حقوق ایران»، پژوهش‌های اجتماعی اسلام ۱۱۲ (۱۳۹۶)، ۱۴۰.

۵۱. میرمحمد صادقی، پیشین، ۵۳.

۵۲. یحیی‌بن سعید هذلی حلی، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، ترجمه ابوالقاسم‌بن احمد یزدی (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴)، ۱۸۸۸.

۵۳. ایرج گلدوزیان، محشای قانون مجازات اسلامی بر مبنای قانون مصوب ۱۳۹۱/۰۲/۰۱ (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۶)، ۲۹۲.

نکته ابهام‌آمیزی که در ارتباط با جرم محاربه به چشم می‌آید، به عنوان مجرمانه‌ای برمی‌گردد که قانونگذار در قانون مجازات قاچاق اسلحه و مهمات و دارندگان سلاح و مهمات غیرمجاز مصوب ۱۳۹۰ ایجاد نموده است؛ اگرچه قانون مذکور به اعمال تروریستی اشاره ندارد اما اعمالی چون ساخت و حمل مواد و اقلام تحت کنترل^{۵۴} از جمله مواد رادیواکتیو را به صورت غیرمجاز موردجرمانگاری قرار داده است. در این اثناء، قانونگذار در ماده ۱۳ قانون مذکور مقرر داشته است: «در صورتی که قاضی با جلب نظر کارشناسان وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح یا سازمان انرژی اتمی در مورد مواد رادیواکتیو تشخیص دهد اقلام یا مواد تحت کنترل، باتوجه به مقدار و میزان خسارات احتمالی، عمده و انبوه بوده است، چنانچه مرتکب محارب شناخته نشود، وی را به حبس تعزیری از بیست و پنج تا سی سال محکوم می‌نماید.»

در ماده قانونی یادشده، در وهله اول، تعیین نشده است که طبق چه معیار و اندازه‌ای، مواد رادیواکتیو، عمده و انبوه در نظر گرفته می‌شوند و در مرحله بعدی، معلوم نیست که چگونه رفتار مرتکب مشمول محاربه قرار می‌گیرد؛ زیرا محاربه همان‌طور که بیان شد، طبق ماده ۲۷۹ قانون مجازات اسلامی به کشیدن سلاح در شرایط مصرح اشاره دارد. به خاطر عدم شفافیت قانونگذار دو احتمال وجود دارد: احتمال اول آن است که مرتکب در اثنای اعمالی چون ساخت و حمل مواد و وسایل رادیواکتیو به صورت عمده و انبوه، اقدام به محاربه نموده باشد؛ احتمال دوم منصرف به این موضوع می‌شود که صرف ساخت و حمل مواد و وسایل رادیواکتیو که به صورت عمده و انبوه صورت پذیرفته، ممکن است مرتکب را به حد محاربه محکوم کند. در بین دو احتمال مذکور، به نظر می‌رسد، احتمال دوم منظور قانونگذار بوده باشد؛ زیرا در غیر این صورت، برای تحقق محاربه نیازی به ذکر عبارت «عمده و انبوه بودن مواد و اقلام تحت کنترل» نبود؛ چراکه تسری عنوان محاربه به کشیدن سلاح به قصد جان، مال و ناموس یا ارباب به شرح موجود در ماده ۲۷۹ قانون مجازات اسلامی ارتباط پیدا می‌کند و نه به میزان مواد و اقلام تحت کنترل.

بر این اساس، قانونگذار به شکل ابهام‌آمیزی قاضی را مختار نموده است تا در فرض عمده و انبوه بودن مواد و اقلام تحت کنترل، چنانچه تمایل داشت مجازات محارب را بر اعمال مرتکب بار کند. با این فرض، هنوز برخی از مهم‌ترین مصداق‌های تروریسم هسته‌ای یعنی تهدید به استفاده از مواد و وسایل هسته‌ای و مطالبه غیرمجاز آنها با توسل به عنف در ذیل عنوان محاربه قرار نمی‌گیرد. سرانجام باید متذکر شد، در مواردی که استفاده از وسایل انفجاری هسته‌ای موجب تحقق هردو عنوان محاربه و افساد فی الارض شود مثل موردی که فردی در یک مکان عمومی به قصد کشتن گروهی از انسان‌ها از وسیله انفجاری پخش مواد رادیواکتیو^{۵۵} استفاده می‌کند و از این حیث، افرادی نیز کشته

۵۴. طبق مواد ۱۱ و ۱۲ قانون مجازات قاچاق اسلحه و مهمات و دارندگان سلاح و مهمات غیرمجاز به ترتیب قاچاق، ساخت، مونتاژ، خریداری، نگهداری، حمل، توزیع، فروش و یا هرگونه معامله دیگری نسبت به اقلام یا مواد تحت کنترل، موردجرمانگاری قرار گرفته‌اند.

۵۵. طرز کار وسایل مزبور طوری است که در ابتدا، انفجاری رخ داده و این انفجار، موجب کشتن و صدمات بدنی افراد می‌شود و سپس با انتشار مواد هسته‌ای در محیط، پهنه وسیعی از قلمروی جغرافیایی با توسل به مواد بسیار سمی ←

می‌شوند، در این صورت، هردو کیفر حدّی محاربه و افساد فی الارض بر رفتار مرتکب موضوعیت پیدا می‌کند. در این ارتباط گفته شده است، اصل بر عدم تداخل کیفرهای حدّی محاربه و افساد فی الارض است؛ بنابراین در صورت امکان هردو مجازات باید اجرا شوند.^{۵۶}

۳-۲-۲- شروع به جرم

با احتساب بندهای «الف» و «ب» ماده ۱۲۲ و کیفرهای محاربه به شرح موجود در ماده ۲۸۲ قانون مجازات اسلامی باید متذکر شد، شروع به جرم محاربه در مواردی که مجازات آن سلب حیات یا قطع عضو باشد، به ترتیب حبس تعزیری درجه چهار و پنج^{۵۷} خواهد بود.

بر حسب ماده ۲۸۲ قانون مجازات اسلامی، شروع به جرم محاربه عبارت است از شروع به کشیدن سلاح به قصد جان، مال یا ناموس مردم یا ارباب آنها. از این رو، دامنه شروع به جرم محاربه در تطبیق با اعمال تروریسم هسته‌ای تنها منصرف به موردی می‌شود که در اثنای آن، مرتکب با اعمالی که حاکی از آماده‌سازی و تجهیز وسایل انفجاری هسته‌ای می‌باشد، قصد جان، مال یا ناموس مردم یا ارباب آنها را داشته باشد.

به بیانی روشن‌تر، قلمروی شروع به جرم محاربه به‌عنوان تابعی از جرم تام محاربه، از هم‌پوشانی ناقصی در قبال اعمال تروریسم هسته‌ای برخوردار می‌باشد؛ زیرا همان‌طور که پیشتر نیز بیان شد، توسل به وسایل انفجاری جهت ارتکاب تروریسم هسته‌ای، تنها یکی از جلوه‌های اعمال تروریستی مذکور را تشکیل می‌دهد، حال آنکه در سایر مصداق‌های تروریسم هسته‌ای مثل ساخت وسیله هسته‌ای یا تصاحب غیرمجاز مواد و وسایل هسته‌ای، لزوم تجهیز یا به‌کارگیری وسایل انفجاری جهت تحقق این نوع از تروریسم، منتفی است.

نتیجه و راهکارها

با کنکاشی که در طی جستار حاضر صورت پذیرفت، مشخص شد، راهبرد کیفری ایران در راستای مقابله با تروریسم هسته‌ای، از کاستی‌ها و نارسایی‌های مهمی برخوردار است. در این زمینه، اگرچه عناوین مجرمانه افساد فی الارض و محاربه به‌لحاظ قلمروی موضوعی که دارند، امکان هم‌پوشانی با اعمال تروریسم هسته‌ای را پیدا می‌کنند اما این هم‌پوشانی ناقص بوده و همه جلوه‌های اعمال تروریستی مذکور را دربر نمی‌گیرد.

از یک طرف، هم‌پوشانی محاربه با اعمال تروریسم هسته‌ای تنها ناظر بر فرضی است که وسایل

آلوده می‌شوند بدون آنکه انفجاری اتفاق افتاده باشد.

Gregory, et al. op.cit. 465.

۵۶. بهمن خانیانی، «اطلاع‌رسانی علمی: گزارش نشست «بررسی فقهی و حقوقی محاربه با توجه به قیود ماده ۲۷۹ قانون جدید مجازات اسلامی»، نشریه رسائل ۱ (۱۳۹۳)، ۴۱.

۵۷. وفق ماده ۱۹ قانون مجازات اسلامی، حبس تعزیری درجه ۴ بیش از پنج تا ده سال و حبس تعزیری درجه ۵ بیش از دو تا پنج سال می‌باشد.

انفجاری هسته‌ای در اثنای محاربه موضوعیت پیدا کنند یا مرتکب مبادرت به حمل یا نگهداری و ساخت اقلام و مواد رادیواکتیو به صورت عمده و انبوه نماید، در غیر این صورت، یعنی در جایی که اقلام و مواد مذکور عمده و انبوه نباشند و همچنین در ارتباط با مطالبه غیرمجاز مواد و وسایل هسته‌ای با توسل به زور یا تهدید مؤثر به استفاده از مواد و وسایل یادشده نیز محاربه امکان تحقق پیدا نمی‌کند. از طرف دیگر، اگرچه با جرم‌انگاری مستقل افساد فی‌الارض در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی و تصریح به اعمالی چون پخش گسترده مواد خطرناک [از جمله مواد رادیواکتیو و هسته‌ای]، کشتار گروهی انسان‌ها و خرابکاری عمده، تعدادی از اعمال تروریسم هسته‌ای در ذیل قلمروی عنوان افساد فی‌الارض قرار می‌گیرند اما برخی از ابهام‌ها و کاستی‌هایی که در ماده قانونی مذکور وجود دارد، منجر به آن شده است که در مسیر هم‌پوشانی اعمال تروریسم هسته‌ای با افساد فی‌الارض چالش‌های مهمی پیش آید. از این رو، مهم‌ترین چالشی که در مسیر انطباق اعمال تروریسم هسته‌ای با افساد فی‌الارض مطرح می‌شود، به تعریف مقید از جرم اخیر منصرف می‌شود؛ بدین سان، چنانچه ارتکاب جرم افساد فی‌الارض منجر به شکل‌گیری نتایج مصرح قانونی یعنی اخلال شدید در نظم عمومی کشور، ناامنی یا ورود خسارت عمده به تمامیت جسمانی افراد یا اموال عمومی و خصوصی، یا سبب اشاعه فساد یا فحشا در حد وسیع نشود، جرم مزبور به منصفه پیدایش نمی‌رسد. این در صورتی است که ایجاد راهبرد بازدارنده در قبال تروریسم هسته‌ای ایجاب می‌کند تا ارتکاب اعمال تروریستی، فارغ از آنکه چه نتیجه‌ای را در عالم خارج محقق کند، مشمول واکنش حقوق کیفری قرار گیرد. این مسئله به اندازه‌ای از اهمیت برخوردار است که نویسندگان کنوانسیون سرکوب اعمال تروریسم هسته‌ای نیز بدان تأکید نموده‌اند. از طرف دیگر، در حال حاضر، برخی از جلوه‌های تروریسم هسته‌ای مثل مطالبه غیرمجاز مواد و وسایل هسته‌ای که در زمره اعمال مقدماتی تروریستی قرار می‌گیرند، در ذیل قلمروی افساد فی‌الارض قرار نمی‌گیرند؛ اگرچه قانونگذار جرایم بسیاری را در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی قرار داده اما به‌خاطر عدم تسری جرایم منظور به اعمالی چون مطالبه غیرمجاز مواد و وسایل هسته‌ای، نمی‌توان آنها را به‌عنوان مصداقی از افساد فی‌الارض قرار داد؛ بنابراین با عنایت به قدرت تخریبگر انرژی هسته‌ای و خطر بالقوه شدیدی که اعمالی چون تهدید به استفاده یا مطالبه غیرمجاز مواد و وسایل هسته‌ای به همراه دارد، نیاز است تا اعمال مذکور نیز در ذیل عنوان افساد فی‌الارض مورد تصریح قرار گیرند.

بر پایه مطالب اخیر، شایسته است تا جرم افساد فی‌الارض با احتساب ماهیت اعمال تشکیل‌دهنده تروریسم هسته‌ای مشمول بازنگری قرار گیرد؛ چراکه در جرایم افساد فی‌الارض و اعمال تروریسم هسته‌ای دو رکن همسان موضوعیت پیدا می‌کنند: رکن نخست به قصد کشتن گروهی از انسان‌ها و خرابکاری وسیع در جامعه؛ و دومی نیز به وسیع بودن پهنه ارتکاب جرم منصرف می‌گردد. در این ارتباط توصیه می‌شود تا قانونگذار با عنایت به جلوه‌های نوین اعمال تروریستی، در ترسیم مصداق‌های جرم افساد فی‌الارض تأمل نموده و تمام اعمال تروریسم هسته‌ای که با قصد کشتن گروهی از انسان‌ها، ایراد خسارات اساسی به اموال و محیط زیست انجام می‌شود را وارد قلمروی آن نماید. به علاوه، همسو با آموزه‌های دایر بر ایجاد حقوق کیفری شفاف، رکن روانی جرم نیز با صراحت

مورد تعریف قرار گیرد. بدین ترتیب، مشخص شود که در چه ابعادی، قصد اخلال گسترده مرتکب مورد احراز قرار می‌گیرد. البته چنین قصدی با عنایت به قدرت تخریبگر انرژی هسته‌ای که مقیاس وسیعی را دربرمی‌گیرد، می‌تواند مفروض تلقی شود.

همچنین توصیه می‌شود، در خصوص ارتکاب اعمال تروریسم هسته‌ای از ناحیه اشخاص حقوقی و تسری مجازات‌های موضوع ماده ۲۰ قانون مجازات اسلامی (با احتساب تناسب رفتار ارتكابی با کیفر انتخابی)، تصریح و شفافیت تقنینی لازم صورت پذیرد؛ چراکه به‌خاطر وصف فردمداری جرایم حدی، ارتکاب جرم حدی از سوی اشخاص حقوقی ممکن نیست؛ بنابراین لازم است تا مقنن در خصوص ارتکاب جرایم محاربه و افساد فی الارض از ناحیه اشخاص حقوقی نیز تصریح به عمل آورد.

در پایان امیدوار است تا با احتساب کاستی‌ها و نارسایی‌های تقنینی موجود، راهبرد کیفری متناسب و منسجمی در قبال اعمال تروریسم هسته‌ای تدوین و تجهیز گردد تا بدین صورت، به موازات ارتقای امنیت عمومی، آسیب‌ها و کاستی‌های قانونگذاری نیز رفع گردند.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- ابراهیمی ورکیانی، محمّد و مریم شاپوری. «بررسی محاربه و افساد فی الارض با محوریت آرای امام خمینی (س)». پژوهشنامه متین ۶۵ (۱۳۹۳): ۱-۲۲.
- بای، حسینعلی. «افساد فی الارض چیست، مفسد فی الارض کیست؟». نشریه حقوق اسلامی ۹ (۱۳۸۵): ۲۹-۵۸.
- برهانی، محسن. «افساد فی الارض؛ ابهام مفهومی، مفاصد عملی (تحلیل حقوقی ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی)». نشریه مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی ۲ و ۳ (۱۳۹۴): ۱۹-۴۴.
- پوریافرانی، حسن. «تحلیل جرم محاربه». نشریه پژوهش فقه و حقوق اسلامی ۴ (۱۳۹۱): ۷۸-۴۹.
- حاتمی، محمدرضا. «تروریسم از دیدگاه اسلام». فصلنامه تحقیقات سیاسی و بین‌المللی ۶ (۱۳۹۰): ۴۸-۲۵.
- حائری، محمّدحسن، سید محمدتقی قبولی درافشان و سیده قدسیه موسوی مشهدی. «نگرشی نو در رابطه جرم سیاسی با مفاهیم محاربه افساد فی الارض و بغی در فقه و حقوق موضوعی». نشریه آموزه‌های حقوق کیفری ۳ (۱۳۹۱): ۷۸-۵۱.
- خانینانی، بهمن. «اطلاعرسانی علمی: گزارش نشست بررسی فقهی و حقوقی محاربه باتوجه‌به قیود ماده ۲۷۹ قانون جدید مجازات اسلامی». نشریه رسائل ۱ (۱۳۹۳): ۱۴۷-۱۳۵.
- خوبی، سید ابوالقاسم. مبانی تکمله المنهاج. ترجمه علیرضا سعید. تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۳.
- رضایی، جمال. «بررسی مبانی فقهی محاربه و حد آن». فصلنامه دین‌پژوهی ۲ (۱۳۹۸): ۸۲-۶۵.
- رهرپور، محمدرضا و حسین نورمحمدی. «چالش‌های حقوقی - قضایی جرم افساد فی الارض در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲». نشریه پژوهش حقوق کیفری ۲۲ (۱۳۹۷): ۲۳۲-۲۰۵.
- شامبیاتی، هوشنگ. حقوق جزای اختصاصی، جرایم علیه اشخاص. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۳.
- شیخ‌طوسی، ابوجعفر. المسوّد. تهران: المکتبه المرتضویه الاحیاء الآثار الجعفریه، ۱۳۸۷.
- عالی‌پور، حسن. «تروریسم هسته‌ای». نشریه مطالعات راهبردی ۳۳ (۱۳۸۵): ۶۰۶-۵۷۹.
- عاملی جبعی، زین‌الدین بن علی بن احمد. شرح اللمعه. ترجمه و تبیین علیرضا شیروانی. قم: انتشارات دارالعلم، ۱۳۷۶.
- عاملی، شمس‌الدین محمدبن مکی بن احمد. لمعه دوره فقه امامیه. ترجمه علیرضا فیض و علی مهدب. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
- غنی کله‌لو، کیوان. تروریسم هسته‌ای. تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۸۸.
- کیخا، محمدرضا، علی امیرمحمدی و فاطمه امیرمحمدی. «بررسی موازین جرم تروریسم در اسناد بین‌المللی و حقوق ایران». پژوهش‌های اجتماعی اسلام ۱۱۲ (۱۳۹۶): ۱۵۰-۱۱۱.
- گلدوزیان، ایرج و ابوالفضل احمدزاده. «بررسی تعریف جرم محاربه و افساد فی الارض در فقه و حقوق با رویکردی به لایحه پیشنهادی قانون مجازات اسلامی». نشریه مطالعات حقوق خصوصی ۱ (۱۳۸۸): ۲۷۰-۲۵۵.
- گلدوزیان، ایرج. محشای قانون مجازات اسلامی بر مبنای قانون مصوب ۱۳۹۲/۱۰/۲۱. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۶.
- محقق داماد، مصطفی و شیما تقی‌زاده قوژدی. «ترور و رابطه آن با محاربه با نگاهی به آراء و نظرات امام خمینی (ره)». فصلنامه الهیات آزاد ۸ (۱۳۸۸): ۱۰۰-۷۷.
- مرادزاده، احسان. نظرات غیرمشهور در جرایم حدی و تطبیق آن با قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲.

- تهران: انتشارات جنگل، جاودانه، ۱۳۹۴.
- مرعشی، سید محمدحسن. «افساد فی الارض از دیدگاه قرآن و روایات و عقل». مجله حقوقی دادگستری ۲ (۱۳۷۰): ۴۳-۵۶.
- مصدق، محمد. «بررسی جرم بغی و افساد فی الارض از منظر قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ با رویکرد کاربردی». نشریه دادرسی ۱۲۵ (۱۳۹۶): ۱۱-۳.
- میرمحمد صادقی، حسین. جرایم علیه امنیت و آسایش عمومی. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۵.
- نافیان دهرکردی، آرشن. «بررسی انتقادی سیاست جنایی تقنینی افساد فی الارض». فصلنامه الکترونیکی پژوهش‌های حقوقی قانون‌یار ۲ (۱۳۹۷): ۳۷۰-۳۴۷.
- نبوی، محمدهادی. جرم‌اندگاری تروریسم از منظر آموزه‌های فقه جعفری و حنفی. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۴.
- هاشمی شاهرودی، سید محمود. بایسته‌های فقه جزا. تهران: نشر میزان، ۱۳۷۸.
- هذلی حلی، یحیی بن سعید. شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. ترجمه ابوالقاسم بن احمد یزدی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.

ب) منابع خارجی

- Alkseeva, A. P, A P Anisimov and A Ja. Ryzhenkov, "Environmental Terrorism, Environmental Radicalism and Measures to Counteract Them." *Environmental Policy and Law* 1 (2017): 24.
- Alkış, M. A. "Threat of Nuclear Terrorism: Towards an Effective Nuclear Security Regime." Master's Thesis, Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Aytaç, O., and M. Kibaroglu, *Defence against Weapons of Mass Destruction Terrorism*. Ankara: IOS Press, 2009.
- Cenciarelli, O., S. Mancinelli, G. Marco Ludovici and L. Palombi, *Migration and Terrorism: A New Approach to Consider the Threat. Cyber and Chemical, Biological, Radiological, Nuclear, Explosives Challenges*. Cham: Springer, 2017.
- Frost, R. *Nuclear Terrorism after 9/11*. New York: Routledge for the International Institute for Strategic Studies, 2005.
- Gale, R. P. And J. O. Armitage, "Are We Prepared For Nuclear Terrorism?." *New England Journal Of Medicine* 13 (2018): 1253.
- Gregory R. Ciottone, Md, Facep, Paul D Biddinger, Md, Facep, Faaem, Robert G. Darling, Md, Saleh Fares, Md, Mph, Frcpc, Facep, Faaem, Mark E Keim, Md, Mba, Michael S Molloy, Mb, Dip Spmed (Rcsi), Emdm, Fcem, Mfsem(Uk), Ffsem (Irl) And Selim. *Ciottone's Disaster Medicine*. Philadelphia: Elsevier Health Sciences, 2015.
- Krstić, M. M. "Tendency of Using Chemical, Biological, Radiological and Nuclear Weapons for Terrorist Purposes." *Vojnotehnički glasnik* 2 (2017), 481-498.
- NTI. "International Convention on the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism." Last Updated April 29, 2020. <http://www.nti.org/learn/treaties-and-regimes/international>

al-convention-suppression-acts-nuclear-terrorism (Last Accessed 2018-11-18).

Gottemoeller, Rose and Ashot A. Sarkisov, *Future of the Nuclear Security Environment in 2015: Proceedings of a Russian-U.S. Workshop*. Washington D.C.: National Academies Press, 2009.

Volders, B. and T. Sauer, *Nuclear Terrorism: Countering the Threat*. Oxon: Routledge, 2016.